

אהרן משה שרייבער

השקפתו של הגר"א על חשיבות ההשכלה הכללית ועל ההקשר לימות המשיח (חלק ב)

ה. לימודי חול בישיבת תלמידי הגר"א בירושלים במאה הי"ט

תלמידי הגר"א שעלו לארץ ישראל בהשפעתו, בקירוב בשנת תקס"ט, שלטו בשאר חכמות. וכך כותב רבי שלמה זלמן ריבלין:

וכנודע שכמעט כל הארבעה עשר תלמידי הגר"א... שעלו לארץ הקודש בשיירות הראשונות... היו מומחים מובהקים ב"שבע החכמות" מי ככולן ומי בחלקן.⁵⁴

בספר מדרש שלמה מתוארים כמה דברים מעניינים ביותר:

בראשית התישבותם של תלמידי הגר"א בירושלים בשנת תקע"ב... — שאז הניחו את היסוד של ישוב האשכנזים בירושלים והקימו את ביהמ"ד ע"ש רבנו "מדרש אליהו" — יסדו גם מחלקה מיוחדת בשם בית "באר שבע" אשר בה קבעו שעות מיוחדות ללימוד שבע החכמות במצות רבם הגר"א. ובמשך הימים צירפו אליהם עוד אברכים מופלגים בתורה ויראת שמים משתי העדות האשכנזים וספרדים. גם תלמידי תלמידי של הגר"א שבאו אחריהם המשיכו במצוה זו במשך זמן רב.⁵⁵

• • •

המרכז של המפעל "בית באר שבע" מתחילת יסודו היה בחצרו של הגאון ר' הלל שקלובר ריבלין על יד רחוב המיזין בעיר העתיקה. זקני ירושלים ספרו הרבה על הבית הזה, שקירותיו היו מקושטים בציורים נפלאים משולבים כפסוקים השייכים לענין המפעל: "היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים", "קמה אלמתי וגם נצבה"

* חלקו הראשון של מאמר זה פורסם בחוברת 9 (קיץ תשנ"ט) 54 ש"ז ריבלין, מדרש שלמה, ירושלים, תשל"ג, עמ' 151, הע' 74. על הספקות הרבים בנוגע לסמכותו של ספר זה, ראה להלן.

שם, עמ' 150. 55

ומאמר המדרש "עתידה ירושלים להיות פנס לכל העולם", "והלכו גויים לאורך" וכמה פסקאות מדברי הגר"א על מצות הלימוד בשבע החכמות.⁵⁶

בית "באר שבע" היה קיים בירושלים במשך שבעים וחמש שנה, משנת תקע"ב (1812), עם התחלת יסוד ישוב האשכנזים בירושלים על ידי תלמידי הגר"א עד שנת תרמ"ו (1886). המפעל הזה הוחזק בעיקרו ע"י המנהיגות הראשית של עדת האשכנזים בירושלים בעזרת המוסד הכללי של הימים ההם "ועד כל הכוללים פרו"ח" (פרושים וחסידים) "ועד הכללי כנסת ישראל" ובעזרת גבאות ארה"ק שבאמסטרדם וע"י נדבנים נגידי ידועים שברוסיה. תמיכה מיוחדת למפעל זה נתנה אז גם מצד ממוני "כולל חב"ד" ע"י גבאות האדמו"ר מליבאוויטץ, בהתאם לרוחו ומשאת נפשו של "בעל התניא" ז"ל, אשר לפי המסורת החבדי"ת היה גם הוא, בעל התניא, ידען רב בהרבה מחכמות הטבע והרבה לעורר על חשיבות ידיעה זו לשם הבנת חכמת התורה ולמען קדוש השם.⁵⁷

במשך תקופה ארוכה, מראשית יסוד ישוב האשכנזים בירושלים ע"י תלמידי הגר"א ובמשך עשרות שנים אחריה, היתה קיימת באר"י נטיה גדולה וחזקה בין רוב יושבי ארץ ישראל בכלל ובין יושבי ירושלים בפרט ללמוד ב"שבע החכמות" למען קדוש השם לעיני הגוים במצות הגר"א" כמבואר לעיל, וכולם היו נוהרים לבית האולפנא "באר שבע" לשמוע את ההרצאות בענין זה מפי המרצים המומחים שהיו מגדולי תורה ידועים וכאן היה המקום המרכזי, שממנו התמחו רבים, בעיקר מתושבי ירושלים, במקצוע זה. ובימים ההם היה רב מספרם של בעלי תכונה והנדסה, בעלי ידיעה בתורת הצמחים ורפואה ומומחים בתורת הרקדוק והנגינה ומומחים במכונאות ועוד, אשר הגורם היסודי לשאיפתם הנמרצה להתמחה בכל הדברים האלה היה מיוסד על רקע רוחני, מצות ובקשת הגר"א למען קידוש השם כמבואר לעיל.⁵⁸

המרצים במפעל הזה היו מגדולי תלמידי החכמים:

וכנודע, שכמעט כל הארבעה עשר תלמידי הגר"א שעלו לארץ הקודש בשירות הראשונה... היו מומחים מובהקים ב"שבע החכמות"... והיו גם המורים והמרצים הראשונים במקצוע זה בבית "באר שבע" הנ"ל בירושלים ובצפת. יש לציין שגם רבים מתלמידי "בעל התניא" זצ"ל ממיסדי ישוב האשכנזים בארה"ק רובם היו מן מומחים מובהקים במקצוע זה, וכידוע הרב "בעל התניא" היה גם הוא ידען רב בשבע החכמות. זקני חסידי חב"ד בחברון ספרו כמה מעשיות בענין זה.⁵⁹

56 שם, עמ' 154.

57 שם, עמ' 153-154.

58 שם, עמ' 150-152.

59 שם, עמ' 151, הע' 74.

המרצים העיקריים בענין שבע החכמות בתקופת תלמידי הגר"א היו, עד כמה שידוע, הגאונים ר' הלל משקלוב... ר' מנחם מגדל משקלוב, ר' שלמה זלמן שפירא מקובנא (גיסו של ר' הלל), ר' יוסף אליהו שיק מלאדי... ובתקופה של אחרי תקופת תלמידי הגר"א היו המרצים העיקריים הגאונים: ר' ישעי' ברדקי (חתנו של הגאון ר' ישראל משקלוב תלמיד הגר"א) האחים ר' אליהו בעלה"ק (בעל לשון הקודש) ור' משה מגיד (בני ר' הלל הנ"ל), ר' משה חעשעת (חעשין) בן הגאון ר' יצחק מחסלאביץ תלמיד הגר"א, ר' אברהם ליב מונזון. ובתקופה מאוחרת הרה"ג ר' משה נחמיה כהנוב (ראש ישיבת עץ חיים), ר' אליעזר קב ונקי, ר' מרדכי שניצר, ר' שלמה פבריקנט עלבא, ר' זלמן בהגרי"ל לזוי, ר' משה לייב מרעזיצא, ר' זאב וואלפניזון, ובעל הדרשה הנ"ל הר"י ריבלין ז"ל. גם כמה מגדולי הספרדים השתתפו במפעל הזה, ביניהם הגאונים הרבנים ר' אברהם אשכנזי, ר' יעקב שאול אלישור, ר' שמואל מיוחס ועוד.⁶⁰

המפעל היקר והנשגב הזה נפל קרבן לזרם הדילטוריא ומסע ההשמצה על ראשי הכוללים מוסדות ירושלים שהופצו אז כעתונים רבים, שגרם להתמוטטות ולנפילת עוד מפעלים ותכניות רבות ערך לחיזוק והרחבת הישוב מיסודם של ראשי הכוללים ורבני ירושלים.⁶¹

עברתי על חומר רב של ספרות וכתבי-עת של התקופה ההיא, ולצערי לא מצאתי עדיין אזכור כל שהוא לקיום מוסד נדיר זה "באר שבע", חסרון זה מתמיה שכן לפי דברי ש"י ריבלין היה המוסד "באר שבע" מוסד פומבי שהיה ידוע בציבור עם תלמידים רבים ומרצים מפורסמים. (ראה "מדרש שלמה", עמ' 151-153). למשל, לא מוזכר מוסד זה בספרים "ירושלים" של א"מ לונץ⁶² שיצאו בהרבה כרכים המתארים בפרוטרוט רב את קורות הישוב הישן והישיבות ובתי הספר בירושלים בתקופה ההיא, או ב"ירושלים", של הנ"ל, רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה⁶³ או בספריו של הנ"ל, "לוח ארץ ישראל"⁶⁴ (שמתאר פרטים על מה שקרה בשנת תרנ"ח אבל גם מזכיר קורות השנים הקודמות), לא במאסף "ציון" שדן בהיסטוריה ואתנוגרפיה של ירושלים, ולא בספריו המרובים של א"ל פרומקין, "תולדות חכמי ירושלים"⁶⁵ שדנים בתקופה ההיא, ולא בכל המאמרים שמופיעים בא' מלאכי, "פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים"⁶⁶ וכל זה למרות שהמאמרים ההם חוקרים בפרטות בענייני חינוך של התקופה ההיא ומתארים מוסדות

60 שם, שם, הע' 75.

61 שם, עמ' 154.

62 ירושלים, תרמ"ב.

63 ירושלים, תש"ח-תש"י.

64 ירושלים, תרנ"ח. אבל צריכים לקחת בחשבון שספרי "לוח" של לונץ דנים בעיקר בתקופה שאחרי

סגירת המוסד "באר שבע" בשנת תרמ"ו. ספריו של פרומקין דנים בעיקר באישים בירושלים, לא

במוסדות, ו"לא ראינו אינו ראינו".

65 ירושלים, תרפ"ט.

66 ירושלים, תשל"ג.

החינוך שבהם למדו למודי חול, כמו בית ספר "למל", (שנוסד בשנת תרט"ו, באמצע התקופה של "באר שבע" לפי המוכב לעיל), ב"ס לבנות של מ' מונטיפיורי (שנודע אח"כ בשם "אוולניה דה רוטשילד"), "בית מדרש דורש ציון", "בית רוטשילד", ב"ס "כל ישראל חברים" ועוד, ולא בספר השנתי, ציון⁶⁷ ואפילו לא בספר חזון ציון (שנדפס ע"י ועדה של שלושה אנשים, שאחד מהם היה רבי שלמה זלמן ריבלין, שמתאר את קיומו של המוסד "באר שבע" בספרו "מדרש שלמה").

לא זו אף זו: כשנוסד בית-הספר לבנות "למל", בשנת תרט"ו, באמצע התקופה של "באר שבע" לפי המוכב לעיל, התנגד רבי ישעיהו ברדקי (חתנו של רבי ישראל משקלאוו, מנהיג של תלמידי הגר"א בא"י) בצורה חריפה ללימודי חול שם, ותיאר את בית הספר שהוא "מהפך יסודי הדת ומנהגים ישנים לעשות לו חדשה בארץ וינתק מוסדות האמונה"⁶⁸. אבל הלא רש"ז ריבלין מציין במדרש שלמה, עמ' 151 הערה 75 כי רבי ישעיהו בעצמו הרצה בלימודי חול ב"בית באר שבע", ותמוה מאוד שאף אחד מתומכי בית-הספר לא היכה אותו על קרקודו ואמר לו "טול קורה מבין עיניך"! משמעות דברים אלה היא שהוראת לימודי חול בארץ ישראל (כמו בבית הספר "למל") היתה תופעה חדשה. זה מכחיש דבריו של ש"ז ריבלין שלימודי חול ב"בית באר שבע" התקיימו כבר בשנת תקע"ב.

ישנה עוד בעיה בנוגע למוסד "באר שבע". בשנת תרל"ה (כשהמוסד באר שבע היה קיים כבר ששים ושלוש שנה, לפי ש"ז ריבלין) כתבו הגאונים שמואל סלאנט ומאיר אויערבאך מכתב לשר משה מונטיפיורי, שמטרתו היתה להכחיש את ההשמצה שיהודי ירושלים אינם יודעים דבר זולת לשון הקודש ולא מתעסקים בלימודים כלליים. השיבו הרבנים האלו, בלי להביא שום ראיה והצטמצמו בהכחשה גרידא: "ורבים פה אשר למדום [את שבע החכמות] את בניהם"⁶⁹. לו היה באמת קיים המוסד "באר שבע" ללימוד שבע החכמות, מסתבר שהרבנים לא היו מסתפקים רק בהכחשת ההשמצות בלי להביא שום ראיה לדבריהם. הלא היו יכולים להביא ראיה ניצחת לדבריהם להוכיח את אמיתת הכחשתם בהצביעם על לימודי חול במוסד "באר שבע" שהיה קיים כבר יותר מששים שנה עם תלמידיו הרבים והמרצים הרבנים הכי חשובים ביישוב הישן לפי דברי ה"מדרש שלמה". ועוד, בשנת תרל"ח הסכים הרב שמואל סלאנט, על-פי הצעת מונטיפיורי, שילמדו שפת ערבית בישיבה בירושלים אבל לא באותו בניין שלמדו תורה. מעריצי הרב י"ל דיסקין התקיפו את הרב סלאנט על זה, והלה טען כלפיהם "אבל ירושלים אינה כשאר ארצות ושפת ערבי אינה כשאר שפות"⁷⁰. אם באמת דבריו של ש"ז ריבלין על בית "באר שבע" הם נכונים, מוזר מאוד שבכל הפולמוס הזה אין בשום מקור אזכור שלימודי חול התקיימו בבית "באר שבע", בישיבה של תלמידי הגר"א.

נוסף לזה, לא מצאנו שהרב סלאנט, הרב הראשי לירושלים, התנגד למוסד "באר

67 ירושלים, תרפ"ז-תשל"ב.

68 נ"מ גלבר, "לתולדות יסוד בית הספר 'למל' בירושלים", ירושלים, רבעון לחקר ירושלים ותולדותיה, תש"ח, עמ' 101-102.

69 סיפור משה וירושלים, ווארשא, תרל"ו, עמ' 75.

70 נתנאל קצוברג, "הפולמוס הרוחני בעולם היהודי והישוב בירושלים במאה הי"ט", בתוך: פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, ירושלים, תשל"ג, עמ' 305.

שבע" על אף שהתנגד בתוקף ללימודי חול בציבור או בכית-ספר. כשנוסדה הישיבה בירושלים למרות התנגדותו של הרב סלאנט, והקונסול הפרוסי כתב תעודת תמיכה לישיבה ובתמימותו קרא אותה "שקאלע", כתב הרב סלאנט: "וגם תקלה לכל העולם לאמר כי בירושלים מבקשים ללמד נערי בני ישראל בילדונג כאשר יאמר בתעודת הקאנזיל פרוסי".⁷¹

גם לא עולה על הדעת שהרב י"ל דיסקין, קנאי ולוחם נלהב נגד לימודי חול, שהגיע לירושלים בשנת תרל"ז לא התנגד ולא נלחם נגד מוסד "באר שבע", שהיה עוד קיים לפי דברי ריבלין. אבל לא מצאנו שהוא הוציא מפיו אף מלה נגד המוסד "באר שבע". ומצד שני, בשנת תרל"ח הגיע ר' יחיאל מיכל פינס לארץ-ישראל ופתח בית-ספר שלימדו בו לימודי חול, למרות התנגדותו החריפה של הרב דיסקין וסיעתו. ולא מצאנו שפינס הזכיר שגם בבית "באר שבע" למדו לימודי חול כשהוא ענה למתקיפיו.

ובכלל, אי-אפשר לקבל את דברי רש"ז ריבלין שבית "באר שבע" היה קיים בירושלים במשך שבעים וחמש שנה, משנת תקע"ב (1812), עם התחלת יישוב האשכנזים בירושלים ע"י תלמידי הגר"א. הלא הקבוצה הראשונה הגדולה של תלמידי הגר"א עלתה בשנת תקס"ח או תקס"ט, ובאו בראשונה לטבריה ואח"כ עברו לצפת. רק בשנת תקע"ו עבר רבי מנחם מנדל, הראש לקבוצת תלמידי הגר"א בארץ-ישראל, לגור בירושלים.⁷² ואפילו אז היתה קבוצת התלמידים בירושלים קטנה כל-כך, שלא היה להם מניין לתפילה ושילמו לאחד מהספרדים שיתפלל אתם או סמכו על קטן שנקט ספר בידו.⁷³ גם לא היה להם בית-כנסת משלהם והתפללו בפינה של בית-כנסת ספרדי.⁷⁴ רק בשנת תקצ"ו (1836) השיגו פסק של הממשלה שביטל לחלוטין את תביעות הערבים נגד העדה האשכנזית וקבע שהם אינם חייבים לשלם את החובות של קבוצת יהודה החסיד (ולכן היה אפשר להם, באופן תיאורטי, לקנות אדמה ולבנות בית כנסת. רק בשנת ת"ר (1840) הורשה להם למעשה מהממשלה לרכוש בית-כנסת משלהם.⁷⁵

אם כן, לא מסתבר שהיה בית "באר שבע" קיים עד שנת ת"ר (1840), לכל הפחות, ואם היה קיים מסתבר שנוסד רק שנים אחרי כן כשהקהילה גדלה וארגנה את עצמה היטב. אפילו אם נקבל את טענתו של רש"ז ריבלין שמרכז הלימודים "באר שבע" היה קיים מתחילתו בחצר של רבי הלל (ולא בבית-הכנסת), הלא רבי הלל לא הגיע לארץ-ישראל עד שנת תקצ"ב-תקצ"ד, כנראה (ראה להלן). המוסד לא היה אפוא יכול להתקיים בחצרו לפני שנת תקצ"ב, ולא בשנת תקע"ב, עשרים שנה קודם, כדברי רבי ש"ז ריבלין.

71 א' מלאכי, בתוך: פרקים, שם, עמ' 107.

72 מכתב רבי ישראל משקלאב ב"אמת מארץ תצמח", נמצא בפנקס הכולל של צפת ונדפס בציון (תרפ"ז), ומכתב רבי מנחם מנדל משקלאב ומכתב ר' אריה נאמן הנדפסים בסופו של מאמרו של א' מורגנשטרן, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", בספרו גאולה בדרך הטבע, ירושלים, תשנ"ז. י' פרס, "אם אשכח ירושלים", ירושלים, תש"ט, עמ' 1, 8. א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים, א' עמ' 324-327. ראה: א' מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, ירושלים, תשמ"ה, עמ' 71, על מספרים שונים של הפרושים בכל ארץ-ישראל.

73 אמת מארץ תצמח, שם.

74 שם; ומכתב מרבי מנחם מנדל, לעיל הע' 51.

75 א' מורגנשטרן, לעיל הע' 72.

יוצא, שדבריו של רבי ש"ז ריבלין אינם יכולים להיות נכונים לגבי (לכל הפחות) עשרים או שלושים או יותר שנים, משבעים וחמש השנים (באמת, רק 74 שנה) שהוא מתאר.

מאגרת שכתבו תלמידי הגר"א⁷⁶ בשנת תק"ע (1810) מצפת — רק שנתיים לפני שנסד "באר שבע" לדברי ש"ז ריבלין — אנו למדים כי בישיבת תלמידי הגר"א למדו ש"ס ופוסקים כשהם יושבים כל היום מוכתרים בטלית ותפילין (התעטפין בטלית ותפילין הכול יומא"). וכנראה לא למדו בישיבה חכמות חול. התלמידים האלו היו נאמנים מאוד להגר"א ושיטותיו והיו הראשונים שעלו לארץ-ישראל על-פי דבריו. כיצד קרה פתאום שלא חלפו אלא שנתיים וכבר למדו חכמות חול בישיבה. נוסף לזה, באגרת משנת תקע"ז — חמש שנים אחרי יסודו של "באר שבע" — שנשלחה מתלמידי הגר"א בירושלים לרבי יוסף רוזעט בשקלאב, נכתב: "ונקבעה ישיבה קבועה בחסד ה' על ידי... מוהר"מ מענדל... ב"ה יושבים אנחנו בחבורה להגות בשעור ביום ובלילה ובמקרא ובק"מ [כך במקור] ובפוסקים".⁷⁷ אין באגרת זו אף מלה בקשר ללימודי חול או למוסד "באר שבע".

רבי ש"ז ריבלין הבטיח בכמה מקומות בספרו "מדרש שלמה", שיכתוב פרטים רבים על בית "באר שבע" במילואים בסוף הספר. אבל בכל הטפסים של הספר שבדקתי, אין "מילואים" או פרטים נוספים על המוסד הזה. גם אי-אפשר לקבל דבריו של ריבלין ש"תמיכה מיוחדת למפעל זה נתנה אז גם מצד ממוני כולל חב"ד... ע"י גבאות האדמ"ר מליבאוויטץ, בהתאם לרוחו ומשאת נפשו של בעל התניא ז"ל". ("מדרש שלמה", עמ' 154).

תמיכה לצורך כזה היא במפורש נגד דעתו ורוחו של בעל התניא, שאומר:

ולא בדברים בטלים בלבד אלא אפילו בחכמות העולם אסור לעסוק... ואפילו מי שלמד כבר כל התורה כולה שמא יאמר למדתי חכמת ישראל אלך ואלמוד חכמת אומות העולם, תלמוד לומר... ואין צריך לומר ת"ח שחייב לקיים והגית בו יומם ולילה ממש יצא ויבדוק שעה שאינה מן היום ולא מן הלילה ויעסוק בהם. ומ"מ באקראי מותר לתלמיד חכם ללמוד בשאר חכמות שיוכל ללמוד מתוכם דברי תורה ויראת שמים ודרך ארץ אבל לא שאר העם ובלבד שלא יהיו ספרי מינים שהם ספרי הפלסופים מאומות העולם שהיו מינים וכופרים בהשגחה ובנבואה שאסור לקרות ולעיין בהם כלל אפילו באקראי... ולא עסקו בהם מקצת חכמי דורות שלפנינו אלא כדי להשיב עליהם ולחזק דתינו והשעה היתה צריכה לכך לתשובת המינים מאומות העולם שהיו בדורותיהם מתוכחים עם ישראל מה שאין בדורות אלו.

ובליקוטי אמרים תניא כתב:

...משא"כ בחכמת האומות עובדי גלולים הוא מלביש ומטמא בחי' חב"ד שבנפשו האלהית בטומאת קליפת נוגה בחכמות אלו... אלא א"כ עושה אותן קרודם לתתן

76 א' יערי, אגרות ארץ ישראל, תל-אביב, תש"ג, עמ' 328.

77 אברהם לונץ, ירושלים, תרנ"ב, עמ' 112-115. ההדגשה שלי — אמ"ש.

בהן דיינו כדי להתפרנס מהן בריוח לעבוד ה' או שיודע להשתמש בהן לעבודת ה' או לתורתו וזהו טעמו של הרמב"ם ורמב"ן ז"ל וסיעתן שעסקו בהן.⁷⁸

כמה וכמה מומחים בתולדות חב"ד ודעותיה, שהראיתי להם את דברי ריבלין הנ"ל, אמרו שבשום פנים ואופן אי-אפשר להעלות על הדעת שאדמו"רי חב"ד בתקופה הזאת, כמו בעל "צמח צדק". יתנו תמיכה ללמוד לימודי חול.

סמכותו של רש"י ריבלין בנוגע ל"באר שבע" מוטלת בספק מבחינה נוספת. ספרים היסטוריים רבים על הגר"א ועל תלמידיו בארץ-ישראל יצאו לאור על-ידי אישים שונים ממשפחת ריבלין. אחד מהם הוא הספר "חזון ציון" שיצא בעריכת ח"ה ריבלין וע"י ועד של שלושה אנשים, ובהם רבי שלמה זלמן ריבלין (שהוא הוציא לאור את הספר "קול התור" שלפי דבריו נכתב על ידי סבו, רבי הלל שקלאווער, שרשם בו את דברי הגר"א על תקופת המשיח. על הספקות בנוגע לספר זה, ראה להלן). רש"י ריבלין כותב ב"מדרש שלמה", שרבי הלל היה תלמיד מובהק של הגר"א, בספר "חזון ציון"⁷⁹ כתוב שרבי הלל שימש את הגר"א כשבע-עשרה שנה, עזר לרבו לכתוב את כתביו בהלכה ובקבלה, ונתמנה על-ידיו להיות הראש של תנועת חזון ציון ועליית תלמידי הגר"א לארץ-ישראל. הוא גם כתב שרבי הלל עלה ארצה עם עוד תלמידים בשנת תקס"ט (1809) והיה מנהיגה של עדת הפרושים בארץ-ישראל ובירושלים.⁸⁰

אם כל זה נכון, מדוע נפקד שמו של רבי הלל מהקדמתם של בני הגר"א ל"באורי הגר"א לש"ע אורח חיים", שבה מנו את תלמידי הגר"א שהיו הכי קרובים אליו, ובכללם הזכירו את שמו של רבי בנימין, אביו של רבי הלל. נכון שהיו הרבה תלמידי הגר"א⁸¹ ששמום לא מופיע ברשימה הזאת, אבל סביר היה ששמו של תלמיד מובהק של י"ז שנה, שעזר להגר"א לכתוב את כתביו, ונתמנה על-ידיו להיות הראש של תנועת חזון ציון,⁸² יהיה נזכר כתלמיד על-ידי בני הגר"א. אל נשכח, שהתנועה הזו היתה כל-כך קרובה ללבו של הגר"א ותשובה בעיניו, שנטש את אשתו ובניו ובנותיו במטרה להתיישב בארץ-ישראל.

גם תמוה ששמו של הלל ריבלין חסר מהאיגרת המפורסמת שנשלחה מי"א מנהיגי הכולל של תלמידי הגר"א, ושמו וחתמתו של ר' הלל נעדרים למעשה מכל איגרות הנהגת הכולל הפרושי בארץ-ישראל בראשית המאה התשע-עשרה. שמו גם אינו נזכר אף לא באחת מ-34 איגרות כולל הפרושים ו"רוזני וילנה" אליהם מן השנים תקע"ז-תקפ"ד (1817-1824).⁸³

78 שולחן ערוך הרב, הלכות תלמוד תורה, פרק ג, סעיף ז.

79 לקוטי אמרים - תניא, פרק ח, עמ' 13.

80 חזון ציון, ירושלים, תש"ז, עמ' 41-43, 46; המבוא ל"קול התור", הוצאת פרידלנדר, בני-ברק, תשכ"ט, בהקדמה עמ' ד. אמנם, מצאתי שר' יעקב כהנא (חתנו של ר' יששכר בער, אח הגר"א) למד אצל הגר"א עשרים ואחת שנה, ואע"פ כן שמו לא מופיע (בהקדמה לביאורי הגר"א לשו"ע אר"ח) בין שמות התלמידים שהיו הכי קרובים להגר"א. אבל כנראה התחיל ללמוד אצל הגר"א כשהיה בן י"ג או י"ד שנה (צבי הורוויץ, כתבי הגאונים, פעטריקוב, תרפ"ח, עמ' 7; ובהקדמה לספר גאון יעקב, לר' יעקב כהנא, לעמברג, תרכ"ג), ואי-אפשר לדעת אם היה באותה מדרגה כמו התלמידים המעולים של הגר"א, כמו ר' חיים מוולוז'ין ששמו מופיע שם.

81 בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מוילנה, ירושלים, תשל"ח, עמ' רסו-רעו.

82 חזון ציון הנ"ל, עמ' 41, הערה 50.

83 א' מורגנשטרן, "שחי מסורות" (לעיל הע' 72), עמ' 28-34.

משום כל הטעמים הללו ועוד ראיות והוכחות רבות, הגיע פרופ' א' מורגנשטרן, היסטוריון, מומחה לתלמידי הגר"א ותקופתם בארץ ישראל, למסקנה שהעדות בידינו "מכריעה" את הכף, שר' הלל לא היה בארץ בתקופה זו, ועלה לארץ ישראל רק בין השנים תקצ"ב-תקצ"ד.⁸⁴

גם מכל המקורות הנמצאים בידינו יוצא, שלא רבי הלל, אלא רבי מנחם מנדל משקלאב ורבי ישראל משקלאב היו הראשים של תלמידי הגר"א בארץ ישראל בתקופה ההיא, בניגוד לדבריו של ש"ז ריבלין.

מכל האמור לעיל, אי-אפשר לקבל טענתו של רבי שלמה זלמן ריבלין, שהיה קיים בית "באר שבע" בישיבת תלמידי הגר"א בירושלים שבה למדו לימודי חול. אך מצד שני, קשה מאוד להעלות על הדעת שאיש ידוע ותלמיד חכם כרש"ז ריבלין, מחשובי משפחות של אנשי היישוב הישן, יבדה מלבו תופעה נדירה כזו בחיי היישוב. לא רק זה, אלא רבי שלמה זלמן מפרט רשימה ארוכה של כעשרים אנשים שהיו, לפי דבריו, מרצים במוסד "באר שבע". אם כן, עדיין אפשר לברר אצל משפחותיהם אם אכן ישנה מסורת משפחתית על תופעה זו, על אף שהמרצים ההם אינם קיימים כבר. ייתכן שהרב ריבלין קיבל מסורת משפחתית שניתוספו אליה בכל דור ודור הגזמות קטנות עד שנצטברו לסיפור שלם על מוסד ללימודי חול.

ו. אמיתותו של ספר קול התור

ספר "קול התור" כולל בתוכו רעיונות מעניינים. למשל, הוא מגלה גישה חדשה בשיטת הגר"א בנוגע להקשר בין "שבע החכמות" ובין ימות המשיח; ולפי קול התור, הגר"א שואב רעיונות אלה ממאמר בזוהר. הרחבתי על כך בחלק א של מאמרי (ראה בד"ד 9, עמ' 14, 15).

רבי הלל, שלפי דבריו של ש"ז ריבלין חבר את ספר קול התור,⁸⁵ נפטר בשנת תקצ"ח והספר הודפס רק מאה שנה אחרי פטירתו בשנת תש"ז על-ידי רבי ש"ז ריבלין. הספר שנדפס היה, לפי שער הספר, רק "תמצית" או "תמצית מתוך תמצית" ו"קיצור" של הספר,⁸⁶ לא הספר במלואו לשונו של מחברו, רבי הלל. וגם "הרבה מהמכתבים [כנראה, של הכתב יד] נעלמו בעונותינו הרבים". ("רבי ש"ז ריבלין) הדפיס אקסמפלרים מועטים, בערך מאה, וחלקם בין קרובי המשפחה וידידים (מטעם כמוס) ועתה אף אלו אינם בנמצא.⁸⁷

מתמיהה העובדה, שבמשך יותר ממאה שנה מכתבת הספר "קול התור" על-ידי מחברו עד שהודפס בשנת תש"ז, לא היה הספר ידוע אף לא בין תלמידי הגר"א והחוקרים הרבים שעסקו בתורתו ובביאוריו. אין שום עדות בכתב או רישום כלשהו המלמד על מציאותו אי-פעם של "קול התור" בכתב ידו של רבי הלל עצמו. ספרו של רבי הלל לא מוזכר

84 שם, עמ' 35.

85 א' מורגנשטרן, לעיל הע' 72.

86 הקדמת המו"ל להוצאה הראשונה של קול התור, נדפסה רק בהוצאת הרב ח' פרידלנדר, תשכ"ט, עמ' טז, והכותרת ותתי-כותרת בהדפסת שנת תשנ"ד, עמ' 17.

87 מכתב של הרב שרגא פייבל פראנק (אחיו של הרב צבי פסח פראנק) בהוצאה הראשונה, עמ' א.

ע"י אף אחד מתלמידי הגר"א או מומחים בכתבי הגר"א, למשל הרד"ל מביא חוב. כנראה שהספר לא היה ידוע להם בכלל. כל מה שמצוי היום הוא רק הספר הנדפס ולא הכתב יד.

על כן, אי-אפשר להוכיח ולברר מעל לכל ספק אם הספר אכן נכתב בידי רבי הלל משקלאב ועד כמה אפשר לסמוך עליו. לכן נראית סבירה דעתו של היסטוריון מומחה, שיש לו נסיון רב בבדיקת אמיתת כתבים:

Much mystery, however, surrounds the publication of *Kol-haTor*. The original manuscript has not been made available to the public. Thus, it is unknown how much of the original manuscript was published; how much of it was actually written by R. Hillel of Shklov, and whether or not the quotes in the name of the Gaon of Vilna were actually said by him.⁸⁸

וכן דעתו של אחד מחשובי הרבנים בארץ-ישראל, מצאצאי הגר"א ובקי בשיטותיו:

...שעיקר אמיתת הספר "קול התור" רפיא בידן, ויש להסתפק טובא באמיתת הדברים, ואם הכל יצא מפי רבינו הלל זצ"ל, וחוששני טובא שצאצאיו שהיו דרשנים הוסיפו דברים, אבל לא אוכל להחליט בזה דבר, היות שאין לי הכתב יד, ועיקר הדבר שתלמידי הגר"א זצ"ל בגולה שלא זזו מביתו של הגר"א זצ"ל לא שמעו מזה מאומה אומר דרשוני, וגם מעורר חשד דנאמן ביתו הגר"ח מוולוז'ין זצ"ל לא ידע וסיפור מזה מאומה...⁸⁹

ועוד, מכיוון שאי אפשר לקבל דבריו של ש"ז ריבלין בנוגע לקיום מוסד "באר שבע" ללימודי חול בישיבת תלמידי הגר"א בירושלים כנזכר לעיל, נפגעה גם כן סמכותו בנוגע לאמיתת ספר קול התור, וגם להיפך. כמו שאומרים (בענין אחר) "עדות שבטלה מקצתה בטלה כולה" (מס' גטין, ל"ג, א, וב).

אבל למען האמת, צריכים להיות מודעים שישנם חילוקי דעות לגבי אמיתת "קול התור" בין מקובלים מובהקים וידועים, יודעי ח"ן (חכמה נסתרת, היינו חכמת הקבלה) בירושלים, ומומחים בכתבי הגר"א. מספר ניכר מאמינים באמונה שלמה באמיתת ספר "קול התור". הם משוכנעים שהרעיונות שבספר מתאימים למסורת הקבלה וגם לדברי הגר"א בפירושו לכתבי קבלה, ובפרט לפירושו של הגר"א ל"ספרא דצניעותא".⁹⁰ גם

88 ש"ז ליימן (לעיל הע' 2), עמ' 150.

89 הרב משה שטרנבוך, בעיות הזמן בהשקפת התורה, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 33.

90 ראינתי שבעה אנשים כאלה בירושלים בקיץ תשנ"ח, שרובם הם מחברי ספרים בענייני קבלה או בכתבי הגר"א. שניים מהם, מומחים בכתבי הגר"א וגם יודעי ח"ן, מאמינים באמיתת "קול התור" ואומרים שהם מכירים שדבריו הם דברי הגר"א, ושרש"ז ריבלין לא היה מסוגל לחבר ספר כזה. אחד מהם אמר, שהרעיונות בספר הם של הגר"א (בפרט בפרק א' וב') אבל לא הלשון עצמה. מומחה אחד בקבלה אמר, שהוא רואה דברי רוח הקודש בספר ושדבריו מתאימים למסורת הקבלה. מומחה אחד בקבלה שרדף בספר אמר, שהוא לא ראה דבר שמתנגד למסורת הקבלה, וגם ישנם דברים עמוקים שם שרש"ז ריבלין (שהיה מוכר לו) לא היה יכול לחבר. לעומת זה, מומחה אחר בקבלה, שהוא גם מומחה בכתבי הגר"א, אמר שלא הסגנון ולא הרעיונות של "קול התור" מתאימים לדברי הגר"א,

ישנה מסורת מוסמכת, שהיו מגדולי היישוב בירושלים שהאמינו ש"קול התור" הוא אמיתי וכולל תורת הגר"א בענייני הגאולה. בין הגדולים האלה היו רבי יעקב משה חרל"פ ורבי שרגא פייבל פראנק (אחיו של הגאון רבי צבי פסח פראנק), רבי ישעיהו חשין, רבי אליהו ראם ועוד. ישנה גם מסורת, שלפני מאה שנה התייחסו חשובי היישוב הישן בירושלים אל הספר ברעדה והתנהגו כלפיו כאל אורים ותומים.⁹¹

לגבי הטענה שתלמידי הגר"א באירופה, כרבי חיים מלודוויץ, ותלמידי תלמידיו הבקאים בכתביו של הגר"א, כמו הרד"ל, לא ידעו, כנראה, על אודות "קול התור", אומרים המאמינים שהגר"א לא סיפר לאיש דבר בנוגע לתורת הגאולה ומשיח בן יוסף, כי אם לתלמידיו שהבטיחו לו להתיישב בארץ-ישראל. טענה זו אינה מסבירה מדוע לא הזכירו רבי מנחם מנדל או רבי ישראל משקלאב דבר על אודות הספר. גם ידוע שהגר"א דיבר אודות ימי המשיח לתלמידיו, וכמה מדבריו מובאים בפרק יא של הספר "אבן שלמה" של הרב שמואל מאלצין (וילנא, תרל"ח. נדפס שוב בירושלים, תשמ"ב ותשמ"ז).

השוואה בין הלשונות ב"קול התור" ללשונות הגר"א בשאר כתביו אין ביכולתה להוכיח דבר סופית, מפני שהמור"ל הראשון של הספר, רש"ז ריבלין, כבר כתב בהקדמתו לספר ששינוי העורכים את לשון הכתב-יד ורק כתבו "תמצית מתוך החבור הארוך והקשה הזה, ובהקלת הנוסח ככל האפשר", וגם שהספר כולל רק "צמצום" ו"קיצור ותמצית" של הכתב-יד ושהעורכים הביאו "תמצית הדברים באופן שיהיה אפשר לכל בר אורין ומכש"כ לידועי ח"ן להבינם" ונתנו "לכל ענין לכוש חיצוני... על דרך הפשט בשביל שכל הדברים נכתבו בעמקי סודות הקבלה ורבים מהם סתומים ברמזים ובלשון תורת הקבלה".

בסופו של דבר, קשה לקבוע מסקנה ודאית וסופית על אמיתת הספר "קול התור" והרעיונות המופיעים בו. ספק גדול אם אכן יצאו הדברים מפי הגר"א ואם רבי הלל שקלובר היה האיש שרשם את הרעיונות בספר, או מי שהוא אחר ליקט קטעים מספרים שונים של הגר"א, הכניסם בספר והוסיף דברים משלו. בגלל כל הנ"ל, סמכותו ואמיתותו של ספר "קול התור" מוטלת מאוד בספק.

אבל, כנראה, המחבר של הספר ליקט דברים מספרי הגר"א, וגם אמר שישנן גימטריות מבריקות ומשחברן היה עליו. מומחה אחד בכתבי הגר"א, שהוציא ספרים על כתבי הגר"א ב"נגלה", והוא גדול בתורה ידוע, אומר שהוא משוכנע שהספר איננו ספר של תורת הגר"א, רק מעשה זיוף ושהמור"ל הנ"ל של הספר היה איש אידיאליסטי שאין לסמוך עליו. השביעי, אקדמאי ידוע, מומחה גדול בענייני קבלה, אמר שאין לו עכשיו דעה בעניין זה אבל אולי עוד יחקור בעניין זה.

91 למשל, רבי יצחק שלמה זילברמן, מומחה בכתבי ובספרי קבלה של הגר"א, הגר בירושלים, שח לי שהרב ניסן זקס, נכד לרבי י"מ חרל"פ, סיפר לו שפעם אחת, כשהיה ילד קטן, שלח הסבא לקרוא לו שיבוא אליו הביתה. כשהגיע, אמר לו הרב חרל"פ שהצליח לשאול כתב-יד של הספר קול התור ליום אחד, ורצה שנכדו זה יזכה לראותו כמו עניו. רבי זילברמן גם סיפר לי שהרב שרגא פייבל פראנק שח לו, שכשהיה קטן התייחסו אל "קול התור" ברעדה כאילו היה האורים ותומים. יש סיפורים דומים מכמה וכמה אנשים. ראה מכתבו של הרב ש"פ פראנק (לעיל הע' 65) וההקדמות של רבי אליהו רם, רבי מרדכי ליב זקס (חתנו של הגאון רבי יעקב משה חרל"פ), ורבי אבא רוקבסקי לספר מדרש שלמה. והמבוא ל"קול התור" של הרב פרידלנדר (בני ברק, תשכ"ט).

השלמות לחלק א

בעמ' 5, תוספת לתקציר: מאמר זה ידון בגישת הגר"א להשכלה כללית ויחסה לתקופת המשיח, והשפעתו בעניין הנ"ל עד ימינו, דווחו של ספר "קול התור" (המיוחס לרבי הלל שקלאוור, תלמיד הגר"א) על הנ"ל, והספקות לגבי אמיתותו ונאמנותו של "קול התור". המאמר גם ידון על השמועות שלימדו שארי החכמות בשיבת תלמידי הגר"א בירושלים לפני כמאה ושבעים שנה, והתעלמותם בימינו מגישת הגר"א מצד מעריציו ומצד המצודדים בשיטת הגר"א, וכן השוואה לתופעה דומה בקרב מעריצי רבי ישראל סלנטר ומעריצי החת"ם סופר ובישיבות שנוסדו על ידם.

בעמ' 6, בסוף הערה 1: הקדמה של בני המחבר לספר קרן אורה להרב יצחק אהרן, מקארלין (וילנא, תרי"ב).

בעמ' 11, פיסקה אחרונה צ"ל: בנוגע ללימוד שאר החכמות, אמר הגר"א: "כל החכמות אליו ידרושו, ספחנו נא לרקחות ולטבחות, לכה אתנו ונלכה באור ה' ונרוצה באורחותיו ונשען על אמרת קדוש ישראל באמת שאר ישוב אליו. כראשונה היא חכמת המספר והמשלשים. הניף לה ידו והרים לה קולו, בואי נא ברוכה ה' לשערי התורה והיראה כי גם רבים חללים הפילה ואת בקיעי בני עמינו ראיתי גם רבו. אולי המאור של תורה יחזירנה למוטב ותקעתיה יתד במקום נאמן למען יראו וידעו כי יד ה' עשתה גם זאת..."¹⁶

בעמ' 11, הערה 16, שש שורות האחרונות צ"ל: "לא דחינן מצוה דקדוש השם מפני חילול השם". (ביטוי דומה נמצא במדרש רבה, פרשת נשא, פרק ח', ובמדרש שמואל, פרק כ"ה ובפירוש "יפה ענף" שם). הגמרא מבססת כלל זה על המסופר (שמ"ב כא) על דוד המלך שבכדי למוע חילול השם על כך שבני ישראל הפרו את בריתם עם הגבעונים, ובכדי לקדש שם שמים, מסר דוד המלך את בני שאול המלך להריגה ע"י הגבעונים בגלל מה שעשה שאול, ונשארו הגופות תלוים שבעה חדשים, אע"פ שהיה בזה חילול השם ועברו על המצוה, "לא תלין נבלתו" (דברים כ"א: כג), "איש בחטאו יומתו" (דברים כד: טז), וגם מכיוון שהבנים, עצמם, לא עשו שום מעשה עוול".

בעמ' 20, הערה 32, להוסיף: בעל ה"נודע ביהודה" שיבח את שלמה דובנא וכתב, "כבר יצאו מוניטין בעלמא ושבחוהו רבנן ובעלי השיר ויצאו בשיר השירים אשר לשלמה הוא החכם הגדול מוהר"ר שלמה דובנא וכבר הראה עוצם ידו, יד הגדולה, בדקדוק וספר מסורת עפ"י שני חומשי התורה הראשונים שנכתבו בברלין [כוננתו, כנראה, לפירוש ה"ביאור" שכתב דובנא יחד עם משה מנדלסון, והמסורה על חלק מהתורה שנרפס עם ה"ביאור"]. ראה מאמרו של י" מונדשיין הנ"ל.

כדאי לזכור שגדולי ישראל בזמנו של משה מנדלסון העריכו אותו מאוד וכתבו לו מכתבי הערצה, ביניהם, רבי יעקב עמדין (הידוע בקנאותו) ורבי יונתן אייבשיץ, והרבה גדולי

תורה נתנו הסכמותיהם לספרו ה"ביאור", כמו רבי מרדכי בנעט, רבי צבי הירש מברלין, ועוד, לא לדבר מההסכמות מבעל ה"צמח צדק" ורבי יצחק מוולוז'ין בהוצאה של שנת תרי"ב בוויילנא "עפ"י פקודת הממשלה", שכנראה הכריחה אותם להסכים. (פרץ סנדלר, הביאור לתורה, עמ' 180, 181 [ירוש' תש"א]). גם גאוניס רבים קנו את ספר ה"ביאור" והשתמשו בו, כמו רבי משה שיק (בעל מהר"ם שיק), תלמידו המובהק של החת"ם סופר, ורבי זונדל מסלנט, תלמידו של רבי חיים מוולוז'ין ועוד (סנדלר הנ"ל, עמ' 216. חומש הביאור של רבי זונדל עם הערות בכתב ידו נמצא בספריה הלאומית בירושלים). אפילו בעל "נודע ביהודה", כנראה, לא התנגד לכאורים ב"הביאור" ושיבח את הספר וכמעט נתן לו את הסכמתו לולא התרגום לגרמנית של התורה שנכלל בספר. שהרי בעל ה"נודע ביהודה" כתב, "בק"ק הנ"ל חלה [שלמה דובנא] פני ליתן לו הסכמה ולא נעניתי לו כי חוברו לו יחדיו בההדפסה ההיא קדש וחול, כי צורף לתורה פירוש לעז, אשר קראו מחברו תרגום אשכנזי, ואנחנו חיישינן ללעז ההוא שיבוא ממנו מכשול לילדי העברים ובטול תורה, ולכן נמנעתי מלהסכים עמו..." (פ' סנדלר, הנ"ל, עמ' 196). בזמן ההוא לא צפו מראש את צמיחת תנועות הריפורמה וההשכלה, וההתבוללות וההרס לדת שיצמחו משיטת מגדלסון.

בעמ' 21, המשפט האחרון צ"ל: לכן, כאשר בשנת תרנ"ב דרשה הממשלה לצמצם במידה מרובה את לימודי הקודש בישיבה ולהכניס תמורתם לימודי חול במידה מרובה, סגרו ראשי ישיבת וולוז'ין את הישיבה.

בעמ' 21, הערה 42 המשפט האחרון צ"ל: "עוד נציין שבשנת תרמ"ז חתמו שלשה עשר רבנים (ביניהם, ר' יצחק אלחנן ספקטור, הנצי"ב, ור' יוסף דב הלוי סולובייצ'יק) על מסמך שבו נאמר, בין השאר, שבכל ישיבה חייבים ללמד את השפה הרוסית, ועוד דברים."

בעמ' 24, סוף הערה 49, להוסיף: דעת הגר"א, כנראה, מבוססת על דעות קודמיו, כמו הרמ"א, בשולחן ערוך חושן משפט, סימן כ"ה, סעיף א' וסעיף ב', ודעת הש"ך שם. ראה בביאור הגר"א שם. גם לא שמענו שרבי חיים עוזר ייעץ לרבנים אחרים שלא יפרסמו את דעותיהם בהלכה.